Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 44 (14768) 1992 чылдың март 5, четверг

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

КАНДИДАТТАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Президентизинге кандидаттар Ш. Д. Ооржак биле Б. Т. Санчи соңгукчулар-биле ужуражылгаларын уламчылавышаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак бурунгу хүн Элегес-Аксы, Хову-Аксы суурларның, «Ак-Тал» совхозтуң соңгукчулары-биле ужуражып чораан. Президентиге кандидат программазының кол утказын, чазактың республиканың экономиказын хөгүүдер, чонның социал камгалалын өскүдер дээш кылып турар ажыл-херектерин, моон соңгаар үнү боттандырарын чыылганнарга чугаалап берген.

Республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чингине директору, Президентиге кандидат Б. Т. Санчи Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның соңгукчулары-биле ужуражып чоруп турар.

(Бистиң корр).

Аңаа белеткелиңер кандыгыл?

ИДЕГЕЛИВИС ӨЖҮРБЭЭЛИ

ТЫВАНЫҢ БИР ТАРААЛАҢ РАЙОНУ КАА-ХЕМ БОЛГАЙ. Бо чылын каа-хемчилер 38611 га черге көдээ ажыл-агайның янзы-бүрү культураларын тарып өстүрер ужурлуг. Тарылга шөлүнүң 17166 газын часкы хүннерде удур белеткээр апаар. Ол дээрге эрткен чылдың часкы үезинден 1350 га хөй бооп турар. Черни часкы тарылгага долузу-биле белеткеп четтиргер дизе, хамыктың мурнунда техниканы, аргалыг-ла болза шуптузун септеп алган болза, эки-ле.

Бо хүннерде техника септелгези ажыл-агыйларның удуртукчуларын, механизаторларны дүвүредип турар. Ажыл-агыйларда бар 294 тракторнуң 70 хуузу үрелик эвес, а 50 хире трактор септеледе хевээр. Эң ылаңгыя күштүг тракторларны септээринге артык кезектерниң четпези байдалды улам нарыыдаткан. Чүгле бо тракторларга эвес, а өске-даа техника аймаан септээринге артык кезектерниң четпези, тывылбазындан. оларны ол-бо ажыл-агыйлардан барып дилээри, садып алыры, орнажыры дээн ышкаш түүлдерге тараажылар үени чидирип турар. Ажыл-агыйжы харылзаалар быдараан бо шагла механизаторларны кол сагышсырадыр түүл техника септелгези эвес, а артык кезектер дилээри апарган.

Часкы тарылгага белеткелге маажым хөөнну киирип турар база бир түүл — совхозтарны эде организаастаар дээни-биле холбаштыр тодаргай эвес организаастыг байдал, чамдык тараажыларның, олар хамаанчок, ажыл-агыйларның тускай эртемниглериниң арат азы тараачын ажыл-агый тургузуп ажылдаар деп бодап турары. Районнуң совхозтарында мындыг янзылыг байдал тывылган-даа болза, чазын ховуже үнүп, үрезинни чажып, келир күстүн дүжүдүнүң магадылалын тургузары чайлаш чок деп кижилер билип, часкы хүннер чоокшулаан тудум белеткелди шыңгыыраткан.

Бөгүн Каа-Хем районнуң совхозтарының аймаарларында 4467 тонна тараа үрезинни бар. Ам-даа 1636 тонна үрезинни тып алыр болза, хереглелге четчип болур. Эрткен күзүн Каа-Хем район ниитизи-биле 6070 тонна үрезинни курлавырлап алыр планныг турган, ынчалза-даа план күүсеттинмейн барган. Үүге дээрге 1991 чылда үүгле Каа-Хемге эвес, а республиканың өске-даа районнарында тарааның дүжүдү арай хиреликтиг болган. Курлавырлаттынган 4827 тонна үрезинни хынаарга, 2791 тонназының шынары багай болган. Шынары багай үрезинни чажарга, оон дүжүдү эвээш, тарааның шынарыдаа багай болур болгай. Бир эвес эки шынарлыг бедик дүжүттү өстүрүп алыр дизе, эки шынарлыг үрезинни садып, орнап алыр апаар. Үрезинни тып алыр дээш районнуң совхозтары Красноярск крайның ажыл-агыйлары-биле чугааны чорудуп турар.

Бир эвес совхозтар аайы-биле үрезин курлавырының хемчээлин, бар үрезиннин шынарын көөр болза кончуг дүвүренчиг, харын-даа эки шынарлыг үрезин шуут чок ажыл-агыйлар безин бар. Чижээлээрге, «Совет Тыва» совхоз 463 тонна үрезинни эрткен күзүн курлавырлап алыр тургаш, үүгле 144 тоннаны үрүп алган. Бар үрезинни шынарын хынап көөрге, шуптузунуң шынары багай болган. «Кызыл тук» совхозта база ындыг. 712 тонна үрезиннин чангыс-даа тонназы шынарлыг эвес болган. Бо ажыл-агыйга хамаарыштыр немеп каар үүл — курлавырга үрезиң шыгжаар планын күүседип алган-даа болза, оон шынар чок болганы.

Тараа культураларының үрезин чаштырылгазын Каа-Хемниң совхозтары колдуу 11-13 хонук иштинде эрттирер деп планнап турарлар. Үүгле «Кызыл тук» совхоз 19 хонук иштинде эрттирер, үүге дээрге тараа шөлдери тайгаладыр чыдар болгаш. Бо хүннерде байдалбиле алыр болза 11-13 хонук иштинде тараа культураларының үрезинин чаштырып, ол ажылды өй-шаанда чорудуп шыдаар бе? Арай чигзинчиг. Чаштырылга үезинде хөй үүе сеялкаларның техниктиг байдалындан база хамааржыр. Оларның үрезин чаштырарын ойлээринге безин механизаторлар бүдүн хүнну чидириптер болгай. Амгы үеде районнуң ажыл-агыйларында сеялкаларның чаала үжен ажыг хуузу септеттиген бооп турар. Үүгле тараа культураларының шолу районда 26042 га хире. Ол шөлдү ажыл-агыйларда бар сеялкаларга үлептерге, 1 сеялка-биле 128 га черге үрезин чаштырар. Ажыл-агыйлар аайы-биле алыр болза, 1 сеялкага онаажыр шөлдүң хемчээли улам көвүдээр. Чижээлээрге, «Кызыл тук» совхозка 1 сеялка-биле 211 га, «Улуг Октябрьга» 143 га, СЭКП-ниң 25 съездизи аттыг совхозка 149 га чеде бээр.

Черни удур андарарын, үрезинни чаштырарынга белеткээрин алырга, байдалдыка дүвүренчиг апарыш болур. «Улуг Октябрь» совхозтуң механизаторлары чаштырар ужурлуг 6047 га шөлүнүң 3785 газын удур белеткээрлер. Удур андарар, илиптээр тараа шөлдери СЭКП-ниң 25 съездизи аттыг, «Енисей» совхозтарда база дыка хөй.

Кывар-чаар материалдар четчир турган үелерде безин часкы хову ажылдарын республиканың совхозтары дыка орайтадыр доозуп турганы чажыт эвес. Бензин, солярка, масло чедишпестей берген бо үеде оларны баш бурунгаар курлавырлап алыры бергедээн. Часкы хову ажылдарын чорударынга Каа-Хемниң ажыл-агыйларынга 755 тонна солярка, 547 тонна бензин херек, а хөрек кырында бары: солярка 375 тонна, бензин 53 тонна. Бар кывар-чаар материалдарны удур-ла ажыглап турар. Дорту-биле чугаалаар болза, часкы хову ажылдарынга ажыглаар кывар-чаар материалдар совхозтарда чок. Эвээш-бичедаа болза оларны баш удур курлавырлаарының талазы-биле ажыл эгелээн.

Каа-хемчилер чамдык районнарның тараажыларынга бодааргa, хову ажылдарын мурнуку үеде өлүмнүг организастыг чорудуп келген. Ам олардан хамаарышпас безин чылдаганнардан часкы ажылдары берге байдалга эртер деп барганы илдеи-дир. Оларның боттарындан хамааржыр бүгү-ле үүлдерни чазак программазында быжыглап айыткан болгай. 1991 чылдың дургузунда белеткел ажылдарын чоруткан, чазактың структуразын эде тургускан, өнүүнүң деңгэргелиг хевирлерин, ажыл-агыйны башкарарының янзы-бүрү арганларын сайзырадырынга байдалдарны тургузар талазы-биле хоойлужудулганы база нормативтиг актыларны ажылдап кылгаш, хүлээп алган.

Чер реформазының, көдээге хөй тургузуглуг секторну догуннадып хандырарының талазы-биле хоойлужудулга үндезинин тургузары амгы үеде колдуунда доозулган, чуртталга бажыңнарын хуужудар дугайында хоойлу болгаш айтыышкын саавыр хүлээп алдынган, Күрүне өнүүзүн федерациялың, республиканың, муниципалитеттиң кылдыр аңгылаар талазы-биле саналдарны, күрүне болгаш муниципалитет бүдүүлгелерин хуужудар программаның төлевилелин ажылдап кылган болгаш оларны республиканың Дээди Соведи чугаалажып көрген.

Рыноктуң бүгү адырларын (инфраструктуразын) тургузары республикада эгелей берген. Специализастап, тускайжыткан турган банкыларның орнунга хуу салыышкынынга үндезилеттинген сайгарылга-саарылга банкылары тургустунган чорук бүдүүлгелерниң болгаш банкыларның аразынга чээли харылзааларын калбартырынга идигни берип турар. Чээли алырда, банкыга киирер хөй бижик-документилериниң санын кызырып, чиигеткен. Саарылга банкылары 2,2 миллиард рубль түүнүг чээлини тывыскан, оон иштинде 43 миллион рубльдиң чээлизин узун хуусаадыг кылдыр берген.

Азияның бараан-чиг эт биржазының Тыва салбыры тургустунган болгаш ажылдап турар. 1991 чылда ол биржаның саарылгазы 135 миллион рубль болган. Бүдүүлгелер болгаш организациялар биржаны дамчыштыр 109 миллион ажыг рубльдиң продукциязын, бараанларын садып алган. «Саян» деп универсалдыг бараан-чиг эт биржазы тургустунар болгаш ажылдап эгелээр.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларында **БИЧЕЖЕК** болгаш **АРЕНДАЛЫГ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, КООПЕРАТИВТЕРНИҢ** саны көвүдээн. Бо чылдың эгезинде безин 209 арат база тараачын ажыл-агыйларны бүрүткээн. Олар 1991 чылда 130 тонна тарааны, 100 ажыг тонна картофельди, 116 тонна сүттү болгаш 100 тонна эштии бүдүрген. Ол ажыл-агыйларга 2 мун хире га тарылга шөлүн, 27 мун ажыг га одар болгаш көдээ ажыл-агыйның ажыглаг чөрлерин быыыглаан, оларда 10 мун ажыг баш хой, өшкү, бода мал бар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны деткиир сорулга-биле оларның ассоциацияларын (эвиледлерин) дамчыштыр 5,3 миллион рубльди тускайлап берген, 43 сапныг машина-техника аймаан саткан.

Амгы үеде республикада хуу ажыл-агыйның 10 ажыг бүдүүлгелери бар, олар көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүүрүп, тудуг болгаш септелге ажылдарын болгаш өске-даа үүлдерин кылып турар. Ындыг болзадаа экономиктиг чаа харылзаалар ооскум тургустунуп база четпес калбарып турарын демдеглээр херек. Тургустунган күрүнеин эвес бүдүүлгелер рыноктуң сайзыраарынга шоолуг салдар чедирбейн, боттарының аразынга, а ол ышкаш күрүне сектору-биле адаан-чарыштыг ажылдавайн турар. Оларның эдээн хөй нуруузу продукция бүдүрериниң орнунга харылзаштырылга ажыл-чорудулгазын боттандырып, доктааттынган болгаш хостуг өртектериниң аразында ылгалды чиигеп өзү-биле ажыглаарынга өй-лекип турар. Ындыг байдал экономиканың чаа адырларынга хамаарыштыр хөй-циитиниң соора билиишкиниң болдуруп турар.

1992 чыл болза экономиктиг реформаны чорударынга эргилделиг үе-чада болур ужурлуг. Экономиктиг реформаның ажылдап кылдынган болгаш хүлээп алдынган хоойлужудулга база нормативтиг үндезини, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Дээди Совет-териниң, назактарының программалыг документилери, рынок экономиказының ужур-дузазын чоннуң хөй нуруузунуң шын билип эгелээни — бо бүгү үүлдер рынокче боттуг базымны кылыр арганы берип турар.

ЧАА БҮДҮРҮЛГЕ ХАРЫЛЗААЛАРЫНЧЕ ШИЛЧИИШКИН эң-не таарымча чок байдалдарда болгаш үе-чадада эгелээнин эскербейн барып болбас. Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чавызаан турда, чоннуң акша орулгалары өскен, а экономиктиг харылзаалар бүдүүлгелериниң, регионнарының аразынга үүлген үеде бо шилчиишкин эгелээн. 1992 чылдың январь 2-ден соңгаар өртектерни хостуг бойдурганының түүнелдери рынок харылзааларынче шилчиишкиниң бергезин болгаш нарының бадыткап көргүскен. Өртектериниң хостуг байдалдарында ажылдаарының дүржулгазы бүдүүлгелер удуртукчуларының болгаш специалистериниң кол нуруузунда

(Эгезин. Төнчүзү 2-ги арында).

Рынок экономиказынче шилчиирниң харыысалгалыг үе-чадазы

СӨСТЕН АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ ШИЛЧИИР

ШИЛИНДЕК КОМАНДА ТУРГУСКАН

Чөөн-Хемчик районнуң камгалал-спорт техниктиг организациязы боодалга маргылдаазын организастап эрттирген.

Аңаа шупту 7 команда киришкен. Чидит демиселдиң түннелинде районнуң улус өөредилге килдизиниң найыралдыг командазы бирги черни алган.

Чадааанаың № 1 школазы база иштики херектер килдизиниң командалары ийги болгаш үшкү черлерни үлешкеннер. Тиилекчи командага бирги чергениң дипломун болгаш киржикчилеринге акша шаннадларын тывыскан.

Эр улустуң аразындан бирги черни ИХК-ның төлөзи Мөңгүн-оол Ооржак алган. Ол-ла организацияның төлөзи Николай Монгуш ийги черже үнген. Ол ийи адыгжының саны деп болган. Ындыг таварылгада маргылдааның дүрүмүн өзугаар хөй түүнүг санче хөй ок киирген кижиге тыпсыр. Үшкү черге улус өөредилге килдизиниң төлөзи Юрий Монгуш төлептиг болган.

Херээжен адыгжылар аразынга ветлабораториядан Лариса Монгуш тергиидээн. Ийги болгаш үшкү черлерни № 1 школаның башкызы Светлана Куулар, № 3 школаның башкызы Радима Адыя үлешкеннер.

Чадаана хоорайга республика чергелиг боодалга маргылдаазы болур. Тиилекчилер ол маргылдаага киржир. Эки адыгжылардан шилиндек команданы тургускан.

Владимир МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Каа-Хем районнуң «Кызыл тук» совхозтуң механизатору Матвей Тараачыевич Тожу эрткен чылын сиген өстүрер шөлдү арендага аңгыладып алган. Хүлээнип алганы черни суттарып, аңаа мал чемнерин тарааш, оон күзүн 150 тонна мал чемни кезип алган.

Бо хүннерде ол Бүрен-Аксында сүт-бараан фермазының чүс баш молдургаларын чемгерип, азырап, семиртирн-биле ажылдап киринкен. Оон ажылынга кадайы Любовь Андреевна Тожу дузалажып, молдургаларны ажаап, чемгерни турар.

Олар мал чемнерин дажыглаар тракторлуг.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

УЖУРУ БОЛЗА...

Бин-Хем районда «Сесерлиг» совхозтуң аныяк малчыннары Саяна биле Владимир Салчактарның кыштаанга чоокта чаа чордум.

Малчыннап ажылдаа-ла чаа 4 чыл хире болза-даа, олар ажылынга ижигип, шуудай бергеннер. Ол үенин иштинде малчынның берге ажылынга чаңчыгып, малмаган азыраарынга кажарап, эки ажылдыг хойжуларның санынга кирген.

Малчынның коданында 290 төрүүр хой бар. Оларның төрүүрү адаталарының кырында келген. Чаш хураганнар улуг хорамча чок өзүп турар. Ол-ла бүгү аныяк малчыннарның кызып ажылдап турарының түнелиндир. Төрээн хойларны суг болза, 8-10 хире санныг кылдыр үскеш, үзе кажаалагылааш, хураганнарын олаога эмзирип турар. Шак ынчаар хойларны тургузарга, олар тырлып, баскылашпас хой-даа эдиген боор, хураганнарын шөлээн эмзирип каалаар.

Саяна, Владимир Салчактар-биле кады Лиза биле Олег Сеңгилер демниг ажылдап турар. Бо берге кыжын оларның кадарган хоюнуң хүр кыш ажып турары аныяктарның найыралдыг, демниг ажылының ачызы болбайн аан.

Бин-Хем районнуң удуртукчулары малчыннарның амыдырал-чуртталгазынче улуг-ла сагыш салбас деп хомудалдар мурнуку үеде-даа турган. Хой төрүлгезинин үезинде малчыннарны аъш-чем аймаа-биле хандырарынче улуг кичээнгейни салыр ужурлуг. Бо малчыннарга автолавка кээп-ле турар харын. Ынчалза-даа хлеб бо-ла үстү бээр. Чамдыкта ажылын каапкаш, Сесерлиг суурдан азы Кызыл хоорайдан хлебтээр ужурга малчыннар тавар-жып турар. Хлеб-биле малчыннарны доктаамал хандырып шыдавас чүве болза, оларга сугарайдан сатса.

Чоокта чаа СесерлигниңЭэрбектиң малчыннарынга республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы Вадим Орамбалович Оюн кээп чораан. Дарганың чораан хүнүнүң даартазында Бин-Хемниң даргалары, харын, эрези хайнып, СесерлигЭэрбек кайы сен дээш хүнүн бодап хап турдулар. Ужуру болза малчыннарның амыдырал, ажыл-ижинге кичээнгей, сагыш салыышкын ындыг янзылыг болбас чүве-дир ийин.

Эң ылаңгыя аныяк малчыннарның ажылынга удуртукчулар доктаамал дузалаар, арга-сүмезин бээр болза, олар малчыннап шыдаарлар, күзелдиглер-даа тып-тып кээр. Оны аныяк малчын Владимир Салчактың ажыл-ижи көргүзүп турардыр.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суур.

БАРААН БИРЖАЗЫНЫҢ КЕЖИГҮНҮ

Рынок экономиказының база бир дүргөн хөгжүп турар структураларынга биржаларны хамаарыштырып болур. Бөгүн мөөнеп садар бараан саарылгазының үрелген үелге механизмин чүгээр байдалга тудуп турар черлер — колдуу-ла биржалар апарган.

Маңаа янзы-бүрү барааннарны саналдап болур, ону барымдаалап хөй янзы барааннарны садып ап болур. Биржалар таварыштыр саналдаттынып турар барааннарның ассортиментизи болгаш хемчээли хүн бүрү өзүп олурар.

1991 чылдың апрельде «Центросоюз» деп бараан биржазы тургустунган. Оон устав хөрөнгизи 25 миллион рубль болган. «Центросоюз» биржаның кол тургустунган сорулгазы — хереглел кооперациязының организациларынга коммерция ажылчорудулгазын чорударынга дуза кадары болгаш оларны республикалар аразының база делегей чергелиг ажылдаалыгга киириштирери болур.

Ынчангаш Тыва респотребсоюз «Центросоюз» деп бараан биржазының кежигүнү кылдыр кирген. Бо чылдың январьда оон «Янус» деп 17 ажылдакчылыг брокер конторазы ажыттынган. Ол контора «Центросоюз» биржазынга респотребсоюзтуң дорт киржилгези чокка керээлерни чарган.

Тыва респотребсоюз брокер конторазы-биле сырый харылзажып турар. Оон дузазы-биле «Центросоюз» биржазын таварыштыр 10 миллион рубльге барааннарны садып алган: ында Прибалтикадан эт-сеп аймаа, чигир, мотоциклдер болгаш өске-даа барааннар бар.

Зинаида ЮРАСОВА.

Авторларның дүвүрээзиннинг чагааларындан

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГУ-БИЛЕ

САНАЛДАР, БОДАЛДАР

МЫРЫҢАЙ ЧӨГЕНЧИГ АПАРДЫ

Тыванын эң хоочун ажыл-агыйларының бирээзи «Күш-ажылдың хостуу» совхозтун төвү Торгалыг суурга чеде бергеш, совхоз дирекциязынга киргеш, директор өрээлин бакылап сонуургадым.

Хүндүүг директор Виктор Фомич Лобаченко туманнардыр таанылап алган, мукаргай олур. Амыр-менди солушкан соонда, ажыл-агый кандыг турарын айтырдым. Уруун, суук бажының дүгүн салгалары-биле аткаар дырааш, директор:

— «Чүтээр-ле»—деп тывалап харылады.

Чоннун тура-хөөн байдалын сонуургадым.

«Плохо!»—деп бодунун дылынга харылады...

Көдээ Совет бажынынга Саарымга, оон аныяк даргазы Олег Дамба. Культура бажыңының директору Тумат Маадыр-оол Кызылдан артистер келир дээн, оларны кая чемгерерин аайын тыппайн, мунгаргай олурлар. В. Ф. Лобаченко кара туразы-биле ажыл-агыйның столовазын хагдыргаш, шоочалаткан. Чылдагааны—рынок үезинде оон орулга чок, ол-ла. Көдээ Совет бажынының коридорунда холдарында сумка, хаптарлыг өр-херээжен кижи бажы кизирт болду. Оларның арызында мөөг тайырым маалыг ве Чечек-оол Чыртак база бар. Ыма хөй кижилер ажыл шагында кайнаар баар деп турарын үгбайдан айтардым. Ол мээн айтырыымны арай будулдуруп кагды. Торгалыг көдээ Совединиң күсчүнүң даргазының оралакчызы Серафима Туматовна Монгуш:

—Шагаан-Арыгга чунар дээн чоп-дур—деп тода, кыска тайылбырлады.

В. Лобаченко канчап оодала столовааны, чунар-бажыны хаггаш, ам Культура бажының хаарынга кээп, бо берге үеде чонунуң дугайында чүге бодавайн турар удуртукчу боор?

Торгалыгдан батканш, Шагаан-Арыг хоорайның столовазындан чээрби беш рубль-биле чемпендивис, Ынчанмынчап хырки дүртеп алгаш, изиг шай ижер дээш стаканнар чок болганындан бүдүн шак хире мавап келдивис. Сөөлгү үеде кижиже, оон өөре-ажыынче, апаа таарымчалыг, эптиг байдалдарны тургузарынче кымнып-даа сагыш салбастай бергени дыка-ла мукаранчыг-дыр.

Кадырга КЫРГЫС.
Улуг-Хем район.

«БЕРГЕДЭЭР-ЛЕ БООР БИС»

«Тээли» совхозтуң кол зоотехниги Иван Монгуштан совхозта ниитинин малының кыштаглаашкыны канчаар эртип турарын чугаалап бээрин дилээн мен. Ол мынча дээн:

— Бистин совхоз эрткен чылын 1721 тонна сигенни, 1265 тонна силосту, 110 тонна саванны белеткээн. Ол дээрге мал чеми белеткээриниң планынын ыракта чедир күүсеттинмээнин айтып турар сан-түн-дүр. Бо кыш малчыннарга кончуг берге боор турар. Баштай чагган хар эрээш, доштадын кааргa, оон кырындан улуг харын уруп, чыттыр чаап каапкан. Ынчангаш мал оттаарынга берге байдалдар тургустунган. От-сигенни эрээн хар доштады шыва база берген. Оон уламындан кандыг-даа малдың дуюглары тастап турар.

Совхозта 6563 хойнуң 4206-зы төрүүр. Февральдың баштайгы хүннеринден хой оолдап эгелээн. Бо хүннерде 420 хой төрээн. Хураганнары онча-менди. Ам төрүүр коданнарда 115 тонна хире сиген арткан. Чарбаны Кызылдан удур сөөртүп эккеп, төрүүр коданнарга чедирип берип тур бис. Эдер-Куй талазында коданнарга сугну аппарып турар. Шатта малчыннарны суг сөөртүр машина чолаачызы Дондуп Сенги-Доржу үзүктел чок эргин, кызымак ажылдап турар. Аныяк чолаачы Дондуптун эки ажылын малчыннар мактаар. Бо кышка эки белеткелдиг кирип, 15-25 тонна чедир сигенни боттарының күжү-биле белеткеп алган Сандан-оол Иргит, Мукулай Салчак, Карим Чүдүк, Ким Сарыглар оларда байдал эки.

Малчыннарның садыг хандырылгазын автосадыг даазы-бижиктир норма өзүгаар чорудуп турар. Бо чылдың эгезинден бээр малчыннарның акша-шалының 4,8 катап өстүрген. Кадарган малының саан санының аайы-биле ам малчын өг-бүлелер 700-1000 ажыг шалыны алыр апарган. Акша-шалың өөрге-даа, ортектериниң талыя бергени-биле амыдырал экиживейн турар. Малчыннар харын боттары хуузунда мал-маганныг болгаш, өскелерден канчаарга-даа эки чурттап чоруурлар дизе, чазыг болбас боор. Ылаңгыя аш-чем-биле дээрим ол.

Аныяк бода малга тускай камгалал тарылга кылганының соонда, күжү сулаган, өлүмнеп эгеледи. Черле хуу-даа улустун бода малы эллээн хорамчалыг боор турар чүве-дир.

Ам ниитизи-биле 50 тонна сенаж, 380 тонна хире сиген арткан, фураж шуут төнген. Ээр-Хавак СБФ-зы хүнде 870 литр сүттү саап ап, багай эвес көргүзүглүг боор тур. Саванны ылбыраткаш, инектерни чемгерип турар. Ам чазын кээп, мал чеминге бергедээр-ле боор бис. Чогуур хемчеглерни амдан эгелеп албас болза аан.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ЧУРУКТА: Кызыл районда Кара-Хаак ортумак школазының башкызы Түлүш Дотканооловна Белек-кыс сески класстың өөреникчилеринге химия кичээлинге белеткенип турары. Ийи чыл бурунгаар дээди өөредилге черин доокан аныяк башкы ол школаның өске-даа класстарынга көргүзүг материалдарын ажыглап, өөреникчиле р г е солун кичээлдерни эрттирип турар.

Оон өөреникчилериниң аразында эки болгаш тергиин эки өөредилгелиглерн и н саны өскен.

Ондар ОХЕМ-ЧИКТИН фотозу.

Рынок экономиказынче шилчиринин харыысалгалыг үе-чадазы

СӨСТЕН АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ ШИЛЧИИР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

чок. Хөй бүдүрүлгелер боттарының продукциязының, барааннарының өртектерин каш-даа катап бедиткен. Ынчаарга продукцияның азы барааннарның рынокка саарлыр аргалының барымдаалап турган, өртектерни доктаадыры чугула. А продукция сайгарылбайн баар болза, ону оудургеннер хоозураашкынга чайлаш чок таварыжыр апаар болгай. Чамдык бүдүрүлгелер өртектерни болгаш тарифтерни үндезин чокка бедидип турар. Ынчаарга монополияга удур хоойлуну ажыглавышаал, ындыг бүдүрүлгелерге удур соогуур хемчеглерни моон соңгаар ап чорудар. Амгы үеде монополист кылдыр 8 бүдүрүлгелерни бүрүткеп, демдеглээн: Каа-Хемниң хемүр-даш разрези, даараныла фабриказы, алгы заводу, Кызылдың эт комбинады, сүт комбинады, «Тыва даг-дүгү» комбинат, хлеб комбинады болгаш Росхелсадыг чери. Оларның бүдүрүп турар продукциязының өскө республиканың Өртектер күркомунуң контролюнга моон соңгаар турар апаар.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерни, чуртталга бажыңнарының фондузун күрүнеии эвес болдурарының өске-даа ындыг аргалары ажыглаттынган турар ужурлуг. Өнчүнүң хевирин коллективтер боттары шилип алыр кылдыр оларга арганы бээри чугула.

«Колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаарының чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының чазааның доктаалынга дүүштүр көдээде хөй укладтыг экономиканы хевирлеп турган талазы-биле ажыл республикада чоруп турар. Бо айтырыг талазы-биле республика чергелиг тускай комиссияны тургускан. Колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаарының талазы-биле кол угданыышкынарны республиканың Министрлер Чөвүлелинге чоокку үеде сайгарып чугаалажыр болгаш колхозтарның, совхозтарның эт-хөреңгизин, оон иштинде мал-маганны үлеп бээриниң, садарының база арендага бээриниң чурумунуң дугайында чогуур шиитпирин хүлээп алыр.

Баш удур үнелеп көргени-биле алырга, көдээ ажыл-агыйда бар ажыл-агыйларны эде организастаары тараачын ажыл-агыйларының ассоциацияларын, кооперативтерни, арендалыг биче бүдүрүлгелерни, коллективтиг ажыл-агыйларны, акционерлиг эштежилгелерни тургузарының оруу-биле чоруп болур. Дыка хөй совхозтар база хевээр артар. Ажыл-агыйы эки, экономиказы быжыг совхозтарны, колхозтарны бузуп эгелээр болза, частыг болур ийик. А бир эвес кым-бир кижи совхозтан азы колхозтан үнер дел бодаар болза, аваа оон күш-ажылчы салыышкынынга дүгүр черни база ниити эт-хөреңгиниң үлүүн шаптараазын чокка бээр апаар.

Совхозтар, колхозтар болгаш ажыл-агый чорудулгазының өске хевирлери-биле чергелештир **КӨДЭЭГЕ ТАРААЧЫН БАЗА АРАТ АЖЫЛ-АГЫЙЛАР БАЗА ХӨГЖҮҮР.** Ындыг ажыл-агыйлар 1992 чылда, баш удур санап турары-биле, 2-3 катап көвдээр. Ажыл-агый чорударының хевирин шилип алырын үндезилээрде, чаңгыс принцип хажык чок сагыттынган турар ужурлуг: араттар боттарының эргежыктарын барымдаалап турган, боттары үү хереглин шилип алыр ужурлуг. Үстүүртси айытган хевир ол кандыг-даа, чеже-даа таарымчалыг ышкаш болза, араттарга албадаашкын болур.

Оон-биле чергелештир ажыл-агый чорудулгазының хевирлериниң дугайында айтырыга тодаргай байдалды чоокку үеде тургузары чугула. Көдээге ажыл-агыйларның статузун тодарадырынга соңгаарладыышкын часкы хову ажылдарынга белеткелге, а ол ышкаш мал кыштаглаашкынын эрттиреринге багай салдарны чедирип болур.

Черни оон ажыглакчыларынга эде быжыглаарын бо чылын колдуунда доозар апаар. Чер дээш төлевирни киирери совхозтарны болгаш колхозтарны ажыглаттынмайн чыдар артык черлерден хосталырынче болгаш оларны чөптүг, дээштиг ажыглаар талазы-биле хемчеглерни алырынче албаадаар.

Боттарының балансызында чуртталга бажыңнарлыг черчер Советтеринге база бүдүрүлгелерге, организацияларга чурттаар оран-бажыңны хуужудар талазы-биле улуг ажыл онаажып турар. Ону боттандырарынга хоойлужудулга болгаш нормативтиг база бар. Дээди Совет «Чурттаар оран-бажың фондузун хуужудар дугайында» хоойлуну хүлээп алган, чурттаар оран-бажыңнарны хуужударының дугайында чижек чурумну чазак ажылдан кылган база бадылаан. Бүгү районнарга, хоорайларга болгаш суурларга бот-орулга-чарылгалыг үндезинге ажылдаар тускай албаннарны (бюро, агентилел) тургузары эргежок чугула, хамаатыларның дилеглерин өзүгаар оларга чурттаар оран-бажыңнарны өнчү кылдыр бээр болгаш садарын шаптараазын чок боттандыар аргалыг хемчеглерни ап чорудар херек.

Экономиктиг реформаны чорудуп турар үеде **ЧУРТТАКЫ ЧОННУҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ** шыңгыы кичээнгейни негеп турар. Республиканың чазааның шиитпирлеринге дүүштүр чурттакчы чоннуң чединмес кезектериниң социал камгалалының талазы-биле чамдык хемчеглерни боттандырып чорудар. Аъш-чемниң чамдык продуктуларынга база ачы-дуза хевирлеринге өртектериниң өскенин дуглаар компенсацияга көрдүнген акша-хөреңгилер бо чылда чурттакчы чоннуң эң чединмес кезектеринге дорт баар кылдыр угланган. Транспорттун оон өске харыдааазы чок Тоора-Хем, Мугур-Аксы, Кунгуртуг база Кара-Хөл чедер маршруттарга авиабилеттериң тарифтериниң өскениинге компенсация дугайында шиитпирин чазак хүлээп алган. Ол чиигелделерни адаттынган суурларның доктаамал чурттакчылары алыр.

1992 чылда чоннуң ажыл-биле хандырылганының айтырыы чидин-биле тургустунар. Баш удур үнелээшкин өзүгаар алырга, республиканың чаңгыс принцип хажык чок сагыттынган турар ужурлуг: араттар боттарының эргежыктарын барымдаалап турган, боттары үү хереглин шилип алыр ужурлуг. Үстүүртси айытган хевир ол кандыг-даа, чеже-даа таарымчалыг ышкаш болза, араттарга албадаашкын болур.

Оон-биле чергелештир ажыл-агый чорудулгазының хевирлериниң дугайында айтырыга тодаргай байдалды чоокку үеде тургузары чугула. Көдээге ажыл-агыйларның статузун тодарадырынга соңгаарладыышкын часкы хову ажылдарынга белеткелге, а ол ышкаш мал кыштаглаашкынын эрттиреринге багай салдарны чедирип болур.

Черни оон ажыглакчыларынга эде быжыглаарын бо чылын колдуунда доозар апаар. Чер дээш төлевирни киирери совхозтарны болгаш колхозтарны ажыглаттынмайн чыдар артык черлерден хосталырынче болгаш оларны чөптүг, дээштиг ажыглаар талазы-биле хемчеглерни алырынче албаадаар.

Боттарының балансызында чуртталга бажыңнарлыг черчер Советтеринге база бүдүрүлгелерге, организацияларга чурттаар оран-бажыңны хуужудар талазы-биле улуг ажыл онаажып турар. Ону боттандырарынга хоойлужудулга болгаш нормативтиг база бар. Дээди Совет «Чурттаар оран-бажың фондузун хуужудар дугайында» хоойлуну хүлээп алган, чурттаар оран-бажыңнарны хуужударының дугайында чижек чурумну чазак ажылдан кылган база бадылаан. Бүгү районнарга, хоорайларга болгаш суурларга бот-орулга-чарылгалыг үндезинге ажылдаар тускай албаннарны (бюро, агентилел) тургузары эргежок чугула, хамаатыларның дилеглерин өзүгаар оларга чурттаар оран-бажыңнарны өнчү кылдыр бээр болгаш садарын шаптараазын чок боттандыар аргалыг хемчеглерни ап чорудар херек.

Экономиктиг реформаны чорудуп турар үеде **ЧУРТТАКЫ ЧОННУҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ** шыңгыы кичээнгейни негеп турар. Республиканың чазааның шиитпирлеринге дүүштүр чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле чамдык хемчеглерни боттандырып чорудар. Аъш-чемниң чамдык продуктуларынга база ачы-дуза хевирлеринге өртектериниң өскенин дуглаар компенсацияга көрдүнген акша-хөреңгилер бо чылда чурттакчы чоннуң эң чединмес кезектеринге дорт баар кылдыр угланган. Транспорттун оон өске харыдааазы чок Тоора-Хем, Мугур-Аксы, Кунгуртуг база Кара-Хөл чедер маршруттарга авиабилеттериң тарифтериниң өскен

ЧҮНҮ САДАРЫҢНЫ БОДУҢ БИЛ

Садыглаашкын дугайында

Россия Президентизи Б. Ельцин январь 29-та «Садыглаашкынның хостуунун дугайында» Чарлыкты үндүрген. Ол ёзугаар ам кым-даа, каяа-даа, чүнүдаа хостуг садып болур эргелиг. Ынчаарга ам кол-ла айтырыг — аъш-чем продуктуларының шынарын кым хынап, контрольга алыр ужурлугул? Хөй нитраттарлыг ногаа, чимис аймаан, аарыгаржык малдың эъдин хуу кижилер сада бербес деп магадылал кайдал? Ону чигеш, кижилер хораннанза канчаарыл?

Бо дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунга февраль 26-да болган хуралга чугаалашкан. Аная аңгы-аңгы саналдар үнгүлээн. Чарлык ёзугаар кижи бүрүзүнден садыглаашкын кылып болурунун дугайында документ негээр арга чок. Тыва Респотребсоюзтуң баштаар черинин даргазы Х. Д. Монгуш Кызыл хоорайның төп рыногу колдуу куруг турар болганда, хамаатыларны аная садыглаарынче угландырар болза эки деп саналдаан. Ында белен хыналда лабораториязы база бар болгай.

Бо саналды хуралдың киржикчилери деткээн. Өртектер талазы-биле күркомитеттің даргазы И. Ф. Моллянов чугаазынга мындыг чүүлүү демдеглээн: шагда кижи Москвадан поездилеп чоруурга, өртээл бүрүзүнге хуу кижилер чүнү-даа садып турар чүве болгай. Оларны кым-даа хынавайн турган. Ынчан кижилер ак сеткилдиг болгаш, багай-согай продукт сатпайн турган. Хуу садыгжыларның продуктузундан кандыг-бир пассажир хораннанган дугайында чангыс-даа дыналбаан. Ам долузу-биле идегээри берге апарган үе-дир. Ынчангаш ногаа, эът продуктуларын садарынга сертификаттарны негээр.

Б. Ельциниң үстүнде Чарлыының үнүп келген идеязы биллингир: конкуренция тургузар. Бараан-сараан көвей болган тудум. Адааннажылга улгадыр, а өртектер чавызаар. Ынчан хуу садыгжы бүрүзү бараанының шынарынче база сагыш салыр апаар. Ындыг идея харын күзенчиг-ле ыйнаан, ынчалза-даа херек ыырында ындыг апаарын, ёзулуг шынчы садыглаашкынны та чежеге дээр манап кээр чүве?

Кызыл хоорүүскомунун даргазы В. Х. Кара-оол хостуг садыглаашкынның киржикчилерин аргалыг-ла болза, чангыс черге мөөңнээр болгаш оон-биле чергелештир контроль органнарының ажылын шапкынчыдар дээн. Чангыс катап садыптар үүлдерге контроль тургузары берге болбас арга чок, ынчалза-даа мөөң-биле садар бараанларга чөпшээрел турары албан.

Москвада ам садыглаашкын кылыр чер дээш (метро иштинде, улуг магазиннер чанында) барык-ла «содаа» чоруп турар. Хуу садыгжылар кылаштап чораан кижилерни шуут амыратпас, бараанын сыгааш турар. Сактырга, будун Москва садыглаан үнүп келген-даа ышкаш. Бисте амдыызында ындыг байдал чок-даа болза, чылыг-биле кады хуу садыглаашкын калбарар чадапчок. Оон-биле чергелештир бир берге — чылыг үелерде дүрген үрелир продуктуларның хыналдазын чорудары. Калбак контроль чорудары маңаа берге болганда, үүгле садып алыкчыларның боттарының оваарымчалыг болурун чагып каардан башка. Багай продукт садып чигеш, хораннандыыр, (өршээлинде) шыканы мырынай харжактардан садып турар апарган. Чүл бо: ажык спекуляция бе? Пенсионер кижи айда бодунун нормазын — бирийи шилди акша хереглээш, 150 рубльге садыптын болур-ла ыйнаан. Ында айыылдыг чүү боор. Ынчалза-даа кылдынган чери болгаш шынары билдинмес араганы чонга садары коччүг айыылдыг. Маңаа массалыг хораннаныышкын болза канчаарыл? Чер-чер Советтери бо талазы-биле шыгыы иар чок, үрелик бараан садып алгаш, акшаңардан когарадынар, эргим номчукчулар.

Хуралга бир тургустунган айтырыг — водка болгаш арага аймаа-биле садыглаашкын дугайында. Ам чамдык хуу кижилер водконтрольду организастаар болгаш 60 хуу акцизти (үндүрүг хевири) бодунун бюджединче арага садыгжыларындан киирип алыр ужурлуг.

Россия Президентизиниң Чарлыы тускай чөпшээрел чокка садыглаарын айтып турар — дидим Чарлык деп болур. Ынчалза-даа оон күүселдези чер-черге кандыг болуру өөренип көрдүнмээн. Кандыг-үү-даа бол, Советтер болгаш күүскомнар хуу садыгжыларга-даа, садып алыкчыларга-даа эптиг байдалларны тургузар ужурлуг. Ам канчаар, үе өскерлип турары ол-дур. Биеэги дег, доктаал-саавырга кызып-кызаргаткан амыдырал эвес, а хостуг хөделиг, хостуг чурттаарынче угланып турар бис. Кол чүве — кымның-даа хоойлуну арта базар эрге чогу. Азы өскээр чугаалаарга, ок-боо, наркотиктер, хоралыг чүүлдер, оор эътти кымның-даа садып-саарар эстези чок дээни ол. Бодун күжүн-биле, ак сеткилин-биле кылган бараанынны садып болур сен.

Хуралдың дараазында айтырыы хөмүр-даш өртектерниң дугайында болган. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы монополист бүдүрүлгелериң бирээзи дээрзи чажыт эвес. Хөмүр өртээниң улгатканындан продукциялың бот-үнези улгадып турар. Ук бүдүрүлгениң директору В. В. Тропинни база дыннаан. Кайы-даа удуртукчу кала-даа коллективиниң кежин камгалаарын бодап чыдар. Хөмүр-даш уур-айы продукциязының өртээниң дугайында (декларация) кылбайн, эрткен чылдан арткан курлавырларын хостуг өртек-биле саткаш, оон олчаажык киирип алган.

Чурттун шахтёрлары бо сөөлгү үеде политикага ыка улуг салдарын чедирип, хөй негелдерни үндүрүп турганын ,ажы билир бис. Оон түннелинде олар шалынын улгаттырын алган. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында ортумак шалын бо хүннерде — 4 мун рубль.

Хөмүрүн өртээниң улгадып турары-биле чергелештир хлеб өртээ база улгадып турар. Бо талазы-биле чазактың талазындан шиитпирлиг хемчеглер албас болза, байдал оон-даа нарыыдап болурун Респотребсоюз даргазы Х. Д. Монгуш дүвүреп чугаалаан.

Шынап-ла, чангыс будурүлге чери өскелерин дискек кырынга олурутып алгаш, орулга алыры таан чөптүг эвес. Ынчангаш көдээ пекарняларга болгаш болгазырадыр будурүлгелерге хөмүрнү чингелделиг өртек-биле садарының дугайында чугааны чорутпас болза, олар өреленип, карылгалангаш, тарай кылаштажыр апаар. Ынчан ам хлебти кым биске быжырып бээрил, сүттү кым арыглап, савалап бээрил? Ындыг болганда, хөмүр өртээнге үнүп келир карышкантарны дуглаарын чазак бодунга хүлээнир апаар-дыр-ла.

Бүгү чуртта хөмүр өртээ өзүп турда, ол биске чиик болур деп чем манаан ажыы чок. Ам канчаар, хөмүрүнү казып тыварының машина-техниказы, лерилгези эрги болгаш самдар болган тудум, ону казып алыры үр болгаш аар болбас арга чок. Чаа экскаватор садып алыр дизинде, биеэгизинден он катап улуг өртектин акшазын, уштуп саналр сен. Бүгү чүве мынчаар тудуш болур чүве ышкажыл.

Адак сөөлүнде, Тывадан дашкаар бараан, материал-техниктиг болгаш бойдус курлавырларын, чиг эттиг үндүр сөөртүрүн чурумчулар дугайында Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга бичин немелделерни киирген, бо талазы-биле ажылды ам-даа уламчылаарының чугулазын Президиум хуралынга чугурушкан.

Надежда ЭРГЕП.

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлде «Ишкин» совхозтуң төвүнде столовалың улуг повары Ондар Дозурашовна Чойганмаа ажылдаар өрээлинге кээп, хүннүн-не язы-бүрү сан-данныг чемнерни белеткээр. Эштери-биле ол маңчыларны-даа туда каапталар. Чаглыг эъттиг, изиг мүнүү сава долдур хайындырган, улусту өөртүрлер.

Суурнун чоогунда Хемчик хемде улуг к-зүрүгүү тудун турар. Ында ажылдап турар тудугжулар бо Ишкин суурнун столовалзындан кээп чемненгелер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БЕРГЕ ЭРТКЕН

Эрткен ажыл-агый чылының түннелдерин болгаш бо чылдың сорулгаларын «Тыва даг-дүгү» комбинаттың күш-ажылчы коллективиниң конференциязынга чугаалажып көрген. Бо талазы-биле илеткелди комбинаттың чиргине директору Г. В. Параманзин кылган.

1991 чылды комбинат бергедеп эрткен. Чурт иштиниң экономиктиг харылзааларының бузулганы белен продукция сайгарылгазынга доктар чедирип, нарын дериг-херекселлерниң артык мезектерин тып алырынга бергелерни тургускан. Оон кадында өртектериң хемчээл чок улгатканы ажылчыннарның социал камгалалынга багай салдарны чедирген. Эрткен чылын комбинат од-бо черлерден чеглиниң турганындан күрүнеге өрелиг болган.

Ынчалза-даа комбинат бо хүннерде рынок харылзаалар-ынче шилчилгениң эң берге үезин эртип алган деп болур. Продукция өртээ өскени-биле ажылчыннарның шалыгын улгаттырган. Комбинаттың коллективи хожуулаашкыдан уштунарының бүгү аргаларын дилеп, ажылдап эгелээн. Кандыг-даа улуг будурүлге чери чурттуң нити экономиказы-биле сырый харылзаалыг чүве болганда, бергелээшкиннер ам-даа таваржыр апаар. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң ак сеткилдиг, кызымакай ажылындан бөгүн, даарта оларның канчаар чурттаары хамааржыр болгай.

Комбинаттың чагыргазы-биле күш ажылчы коллективтиң аразында чаргаш өрээлиниң күүселдезинин дугайында дыңнадыгны комбинатта профэвилел комитединиң даргазы Ч. Х.-Х. Ховалыг кылган.

Конференцияга сакал берип чүве чугаалаан арыглал фабриказының директору В. А. Милосердов, чилгине директориун оралакчызы М. Б. Ховалыг, Культура ордузунун ажылдакчызы М. С.-Д. Дамбыштай, рулниктиң ажылчыны С. О. Сендаа, комбинаттың күш-ажыл болгаш шалыг кылдынының начальниги Л. К. Сарыглар болгаш өскелер-даа ажыл-агыйны эжижидериниң, кижилериниң социал камгалалын хандырар айтырыгларже кол хичээнгейни угландырган.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле тускай шиитпирни конференция хүлээп алган. Прокуратура черинин негелдезин ёзугаар ажылдан бааддаан, ажыл-агыы үскен дээш моон мурнунда ажылчыннарга онаап турган штрафтарны соксадыр дугайында шиитпир база хүлээп алдынган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандыдат Шериг-оол Дизижикович Ооржак конференцияның ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

Чкалов СААТ.

ОЛАРГА ИЗИГ-ДАА, СООК-ДАА ЭВЕС

«Бай-Тал» совхоз эрткен чылын хөй эътти, дүктү, сүттү бүдүргеш, күрүнеге саткан. Ынчалза-даа продукция сайгарылгазында хөлегелиг талалар база бар. Частырыгдан өөренир дижир бис. Рынок үези дээш-ле акша-төгеригти кайы хамаанчок чашканнаар, орнажылга-солужулганы эчизинге чедир чорутпас чоруктар удуртукчуларнын-даа, специалистернин-даа талазындан көстүп турар. Шак ындыг чөгенчиг байдал ажыл-агыйның экономиказынга улуг когаралды чедирип турар.

Бөрта чижек кылдыр дараазында фактыларны киирейн. Совхозтуң хой, өшкүзүнүң кежин Саян артынче ийи удаа ажырды. Баштайгызында оортан келген төлээ 900 ажыг алгыны эпилеп шилээш, алгаш барган. Бир алгының өртээ—үш-ле рубль болган. Бо үеним негелдезиби-ле садып-саарып билбес «оруувустун бир чөгенчиг чижээ ол-дур. Оон соонда олла төлээ чайгы, күскү хой, өшкү кештерин 600 ажыгны ырамнап турган, аппарганы алдынген. Бо удаада бир алгыны 6 рубльге алган. Бо сааржылга мун-не шору-дур бе? А оларның орнунга саржат тып бээрин аазап турганнар. Түшели чүү болганыл дээрге, эрткен чылдың октябрь төнчүзүнде бистин коммерция талазы-биле специализанисти коргудуп турган, улуг өртектиг эъттер чудуруп бергеш, чорудупкан болган. Малмаганның кончуг семис үезиниде барып-барып Саян артындан семис эът дилээри кымга-даа солун эвес чүве ышкажыл. Ол үеде кандыг-даа мал семис, шыырак турар болгай.

Кончуг эки алгыларны чамдыызын чурттакчы чонга-даа саткан болза, хөй орулганы киирип ап болур турган. Соөлүнде чурттакчылар бир алгыны 15—20-даа рубль-биле садып аптар турган бис деп чугаалап кээп турганнар.

Сүт-Хөл районуун «Сумбер-Уула» колхоз-биле солчулгалыг садыглажылга чоорлар дээш 50 улуг сарлыкты берипкен. Оларны октябрь айда олче чорудупкан. Сарлыктарның өртээ 60 мун рубль чеде бээр. Оон орнунуш «ГАЗ-53» ишти кызыл-тас алган. Дөрт ай чартык үе иштинде ол ажыл-агыл-биле санажылганы кым-даа чорутпаан. Акшага пеккен миллионер совхоз ышкаш, бо хүннерде чээли-биле чурттап орар хирезинде-ле, байыыргаан херээ чүү?

База бир чижек. «Тээли» совхозка эрткен чазын 50 өшкү бергеш, шлактан блок белеткээр станок орнажып алган. Ол станок ажылаттынмайн анаа-ла дадарып чыдар. Кыштаглаашкынга удур тараа культуралары ажаап албаанындан Ушу федерациязының төлээлери келирге, 300 хой-биле 100 тонна чарба, сула орнажырын дугурушкан. «Ынангаының бажын ыт чиген, ынгыржааның бажын ерт чиген» дээн ышкаш, олар чүгле 4 тонна сула чорудупкан.

Орнажылга дугуржулгаларын совхоз директору Чурунай Хертек биле оон коммерция талазы-биле орлдакчызы Дадар-оол Салчак өскүдүп турган. Малды кыштаар соогу, чайның изги дивейн малчын чижи кадарып, өстүрүп хаар болгаш. Чангыс кеш безин союп, очу ажаап алыры амыр эвес херек. Үстүнде адааның удуртукчулар ону холу-биле түдүп кылбайн чыткаш, аная бир чүве кылдыр көре бээрге болур бе? Ындыг болгаш оларга изиг-даа, соок-даа эвес бооп турары ол ышкажыл.

Бистин совхозка февраль 21-де, баланс комиссиязынга чылдың түннелин үндүрүп турган, районуун удуртукчулары, оон специалистери бо дугайында билбээннеп эрттирип кааш, кымга-даа хемчег онаавайн, чаны анализ кылбайн, эрегей ооруун көргүскеш, бады баганнар. Сатчыл-саарылга кылырга, совхозтуң экономиказынга, ажыл-ижиларны амыдыралынга ажыктыг болурун чедип ап, рынок негелдезинге дүүштүр ко-рудары чугула-дыр.

Михаил ХЕРТЕК.
Бай-Тайга районуун «Бай-Тал» совхозунун мал эмчизи.

Тес-Хемден медээлер

КҮҮСКОМГА ЧУГААЛАШКАН ХУРАГАННАР ОНЧА-МЕНДИ

Улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң күүскомунун эөлчеглиг хуралынга Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» болгаш «Арат ажыл-агыларының дугайында» хоойлуларын боттандырар талазы-биле районнуң Чер реформазының талазы-биле комитединиң ажылының дугайында ол комитеттиң даргазы В. Ч. Далааның, ол ышкаш районда мал кыштаглаашкынының талазы-биле райкүүскомнуң шиитпириниң күүселдезинің дугайында АУК-түн улуг зоотехниги К. Т. Дордумнуң илеткелдерин дыңнап, чугаалашкан. Нинтизи-биле чугаалаарга, районда тургустунган Чер реформазының комитеди чамдык ажылдарны кылып чорутса-даа, амга чедир чогуур негелдеге чедир ажылдаваан турар дээрзин күүском хуралынга санал бергеннер демдеглээн болгаш ол чугула ажылды моон соңгаар улам тодаргай чорудар талазы-биле хемчеглерни дарый алырын комитеттиң кежигүннеринге дааскан.

Районда мал кыштаглаашкынының чоруп турарының дугайында айтырыгга ажыл-агыйларның удуртукчулары санал берип, боттарының харыылап турары ажыл-агыларында байдалдың дугайын чугаалааннар. Районнуң ажыл-агыйларында кыштаглаашкын берге болгаш дүвүренчиг байдалда эртип турары ол саналдардан дораан билдине берди. Ажыл-агыйларның колдуунда-ла шуптузунга мал чемн дыка негеттинин турар, а оларның чамдыктарында ол шуут төнүп турар. Районнуң агрүлетпүр каттыжыышкынының, ажыл-агыйлар удуртукчуларының талазындан мал чемин оон-моон айтыртып-сурагланыр талазы-биле хемчеглерни алырын күүском хуралындан дааскан.

ХУРАГАННАР ОНЧА-МЕНДИ

Районнуң ажыл-агыйларында чугула кампания — мал оолдаашкыны эгелээн. Кайы ажыл-агый малын чайын эки семиртип, кышка эки белеткеним алган болдур, ында малдың чаш төлүн хорамча чок камгалап ап турар. Ылаңгыя кызымак, эрес-кежээ малчыннарның кыштагларынга баарга, чаш малды бүрүн камгалап алырынче бүгү-ле ажылды угландырганы өөрүнчүг. Ылаңгыя «Чодураа» совхозтуң хойжулары малдың чаш төлүн чидириг чокка камгалап алыр дээш кызымак ажылдап турарлар. Чамдык хойжуларның коданнарында ол ажыл амгы хүннерде адакталып турар. Төрүүр 100 башка онааштыр эрткен чылдың түнелин-биле районда биргн черде болган аныяк-даа болза, дуржулгалыг малчын Байыр Сувандиниң коданында хой оолдаашкыны ам доостурунче чоокшулаан. Ында төрээн 260 хойдан ынча хурагап менди алдынган, кадык-шыырак өзүп-доругун турар.

Тес ол чарыында кыштап орар мурнакчы хойжулар Дыртый-оол болгаш Зол Минчейлериниң коданында 340 хой оолдаан болгаш төрүттүнген хураганнар онча-менди.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Бөмбүрзектиң судалы

ЭР-РИЯДКА УЖУРАЖЫЫШКЫН

ВАШИНГТОН. Персия мүгүлдурунда араб күрүнелериниң кады ажылдажылга чөвүлелиниң чурттарының даштыкы херектер министрлериниң ужуражыышкыны Эр-Рияд хоорайга (Сауд Аравия) болган. ОПИ агентилелдиң корреспондентизинин Канрден дыннаткынын ёзугаар алырга, делегейиин ол девискээринге айыыл чок чорукту хандырарының айтырыгларын ужуражыышкынга чугаалажып көрген. 1990 чылдың августа Кувейтиге удур Иракның халдаашкынының үезинде Кувейтини деткээн чурттарга дуза көргүзер фондуну тургузарын шиитпирлээн. Ук фондунун акшахеренгизи 10 миллиард доллардан эвээш эвес болурун доктааткан.

СӨӨК-ЯЗЫ ЫЛГАН КӨРҮҮШКҮНҮ

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың кижи эргелериниң талазы-биле комиссиязы тускай илеткелди белеткээш, Нью-Йорк болгаш Сан-Франциско хоорайларга чарлап парлаан. Азия чурттарындан келген болгаш амгы үеде АКШ-тың хамаатылары болуп турар кижилер күүлүлээшкиннерге, кызыышкыннарга таваржып, оларның хамааты эргелерин үреп турарын илеткелде айыткан. Азиядан шаанда келген кижилерниң улуг болүү амгы үеде АКШ-тың ол ийи хоорайларында чурттап турар. Ынчангаш бодунун илеткелдерин комиссия ында хамыкты мурнай чарлаан. Азиядан АКШ-ка көжүп келгеннериң саны сөөлгү он чыл дургузунда 7 миллион 300 мун кижи чедир өскен.

ПРОФЭВИЛЕЛ СОҢГУЛДАЛАРЫ КАИР.

Израильдиң эжелелинден палестин улусту хостаар дээш хөй санныг организацияларның болгаш шимчээшкиннерниң составында киржип турар адвокаттарның (болчукчуларның) профэвилел соңгулдалары чаа болуп эрткен. ФАТХ деп кол палестин организацияның профэвилелдери Газа секторунга болган соңгулдаларга улуг тиилелгели болган. Болчукчулар профэвилелиниң удуртулгазында ол организацияның төлээлекчилери колдуунда соңгуттургаш.

ЗАИРДЕ ТУДУП ХОРУГДААШКЫННАР БРАЗЗАВИЛЬ.

Заирге демократтыг чаартылгаларны чорударын негээн язы-бүрү күштерге удур каракы хемчеглерни ол чурттун айыыл чок чорук органнарының күштери ап чорудун турар. Чурттун христиан чудулгелиглериниң хүрээлеринге тайбын чыглыышкынны сүзүк өргүүшкүннерин эрткен понедельник эртенинде кылырын чарлаан турган. Ынчалаажок шажынчудулгелиглериниң чыыжын полицейжилер күш-биле соксаткан болгаш элээн каш кижини Киншас база оске-даа хоорайларга тудун хоругдаан.

Чурттун найысылалы Киншас хоорайга чыскаалганнарны полицейжилер болгаш айыыл чок чорук күштери тарадыр сывырган. Ол үеде билдинмес кижилер полицейжилериниң автомашиназын автоматтыг чепсек-биле боолаан түннелинде, айыыл чок албаныың бир төлээлекчизи өлүткен.

ЙЕМЕНГЕ АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫНЫ

ЛОНДОН. Йеменниң профэвилелдериниң кыйгырыын ёзугаар бүгү-нити ажыл соксадыышкынын эрткен воскресенье болгаш понедельник хүннеринде чарлаан сөөлүнде далай өртээлдериниң, банкыларның, хөй будурүлгелериниң ажылы соксаан. Чуртка политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны доп-дораан чорударын, ажылчы чоннуң шалынын өстүрүп ажыл соксатканнарның шыңгыы негеп турарын Рейтер агентилелдиң корреспондентизи дыннаткан. Ажыл соксадыышкыннары-биле чергелештир Йеменниң хөй хоорайларында он-он мун кижи киржикчилиг митингилер, чыскаалдар болган.

КНО КЕЖИГҮНҮНГЕ ХҮЛЭЭП АЛГАН

НЬЮ-ЙОРК. Совет Эвилелиниң республикалары болуп турган сес күрүнелер — Азербайджаны, Армениясы, Казахстаны, Кыргызстаны, Молдованы, Таджикистаны, Туркменистаны, Узбекистаны Каттышкан Нациялар Организациязының кежигүнүнге эрткен понедельникте, 1992 чылдың март 2-де хүлээп алганын албаның ёзузу-биле тускай чарлаан.

Ол күрүнелерни КНО-нуң Кол ассамблеязының 46-ты сессиязынга бадылаашкын чокка Каттышкан Нациялар Организациязының кежигүнүнге хүлээп алган: Айыыл чок чорук чөвүлелиниң сүмезин сессияга олурушкан бүгү делегациялар бүрүн деткээн. Сан-Маринону ол хүн КНО кежигүнүнге база хүлээп алган. Делегей нитилежилгезинин — КНО-нуң кежигүннериниң саны амгы үеде 175 күрүнелер болган.

ЕВРОПА НИИТИЛЕЖИЛГЕЗИНДЕ

БРЮССЕЛЬ. Европа нитилежилгезинин чөвүлели бодунуң эъчеглиг сессиязын эрткен понедельникте Бельгияның найысылалынга чыылдырган. Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилге чурттары-биле Европа нитилежилгезинин харылзааларын канчаар тургузарынга хамаарышкан айтырыгларны сессияда чугаалажып көрүп турар. Сандаран душкен Совет Эвилелиниң республикаларынга 1 миллиард 250 миллион эко ажшаныг чаа чаалаан тыпсыр дугайында айтырыгны сессияның хүн чурумунга киргген.

ЯПОН ЧАЗАКТЫҢ ТУРУЖУ

ТОКИО. Россияның болгаш Көрей Республиканың аразында дугуржулга ёзугаар Курил ортулуктарга балык тывыжын чорудар эргени Мурнуу Көрейге тывысканы-биле холбаштыр удурланыышкынын туружун Японияның чаза мелеглээн. Балык ажыл-агыйының талазы-биле орус-японн каттышкан комиссиянын хуралы эрткен понедельникте Токио хоорайга болган. Россияның болгаш Японияның аразында тайбын керээзин чаварынга Мурнуу Көрейиин Курил ортулуктарынга балык тывыжын чорудун эгелээни улуг моондак болуп турар деп, япон делегациянын баштыны Митио Симада мелеглээн.

ПИК ГРЕЙДЕРНИН МЕДЕГЛЕЛИ

КАНБЕРРА. Россияның Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Юрий Яров баштаан Россия Федерациязының парламент делегациязы Австрااнга барын чораан. Австралияда Мурнуу Уэльс штаттың премьери Пик Грейдер Россияның парламент делегациязын хүлээп алган болгаш Россия Федерациязы-биле парламент база садыг-экономиктиг харылзааларны калбартыр дугайында шиитпирни хүлээп алганын медеглээн. Австралияның ол штады көдээ ажыл-агый болгаш улетпүр талазы-биле чурттун ол сайзырангай девискээри болуп турар.

КЫЛАТКА ХАМААРЫШТЫР БҮШТҮН ТУРУЖУ

ВАШИНГТОН. Кылат-биле садыламылгага хамаарыштыр аъне таарымчалыг байдалларны Кылат Улус Республикага баарын херек ыырында хораан хоойлу төлевилелин АКШ-тың конгрези хүлээп алгаш, шуут күштүг кылдыр бадыладыры-биле америк президент Дж. Бушка чедирген. Ынчалзажок хоойлу төлевилелин күштүг болдурарын соксадыр дугайында шиитпирни президент хүлээп алган. Дж. Буштуң туружунга хамаарыштыр Ак бажының парлалга секретары Марлин Фицуотер тайылбыр кылган. Кыдатка хамаарыштыр кызыышкынны политиканы амгы үеде чорудары хамыктың мурнунда кыдат улуска когаралды чедирер, ол чуртка чаартылгаларны кылырынга моондактаар болганда, кызыышкынныг, ылгай көргүүшкүнүг политиканы кылыры күзенчиг эвес деп, президент санап турар.

КАДРЛАР БЕЛЕТКЭЭРИНГЕ ДУЗАЛААР БОДАЛДЫГ

ВЕНА. Россияның фермерлерин өөредиринге, тараачын ажыл-агый кадрларын белеткээринге дузалаар бодап турарын Австрияның Тироль можузунун чазак баштыны Алоись Партель илергейлээн. Россияның Австрияда элчин черинге ол чагаа чоруткан болгаш Россия Федерациязының 10 азы 15 кижи составтыг фермерлерин хүлээп алгаш, чоокку үеде өөредиг эгелээринге белеңнин дыннаткан. Кадрлар белеткээринге дузаны көргүзерин Россияның тараачыннар партиязы моон мурнунда Австрияның чер адыгдыларындан дилээн турган.

(РосИТА — СЧТА).

Шулук

кыдыраажындан

ТӨЛЕЖИП БООР ЭВЕС БИС БЕ?

Аразының азырап каан
Ажылын кым чандырганыл?
Дээре дирткен улус бөлин
Дээриглевээн болгулаар-дыр.

Өшей ырын дыннап өскен
Өревисти төлээр кордап,
Чевен, доскут йөрээлдерни
Чеженн-даа чогааттывыс.

Чаңгыс хепке куткан ышкаш,
Шайыккан-на сөстер болур.
Аялга-даа ыындыналбас,
Аатқыштыынга кавыдавас.

Төлдү чаяр салымывыс
Дезешкенин бодап алгаш,
Төлептигни кижизитсе,
Төлежип боор эвес бис бе?

Куулар ЧАШ-ООЛ.

КАЖЫЫДАЛ

Ынак дүңмаларым Зоя, Валера, Айнаа Кызыл-оолдарның чырыткылыг тураскаалынга.

Аа богда, бурган өршээ!
Аныяк чаш дүңмаларым
Айыылга кээп
таварышкаш.
Амыыдан чарылдылар...
Кандыг хүндүс үнген
ирга,
Кандыг хайы тегергени
ол?
Хайыралыг улузум дээш,
Кажыыдавас аргам чок-
тур.
Караам чажын бөле кутса,
Кажпак хая баарыдан
Дамды болуп, шурап
баткан
Дамырак суг ында калыр.
Күжүр-ле чаш дүңмаларым
Күзелдери бүтпейн барды.
Чогаалчы боор, башкы
болур
Чолдуг-кежик база
бүтпээн.
Амыдырал, ажы-төл
дээш,
Ажок ыызыл күдээм
оолдуң
Баштак чаяын сактып
келгеш,
Баарым көңү саргып
үнер...
Хову черге хостуг ужар
Ховаганнар чалгыннары
Чаңгыс угла үзүлгензиг
Сагышка аар, халалыг-дыр.
Хүннер эртер,
кажыыдалым
Көксү-хөрөзм хемдизе-
даа,
Күзелимни чалгын
кылгаш,
Хөөкүйлерим сактып
чурттаайн.

Раиса ХОВАЛЫГ.

БОДАН ХАРЫН

● ПАРОДИЯ ●

**Карангыда маннап
чорааш,
Карманың кактадыптың.
Кундус кежи чаа бөргүн
Хунаадыптың, бодан,
Мадон.
Саарылга шапкын чалгыы
Сараалыг-ла, бодан,
Мадон.
«Аваам чагыы»
М. МАДОН.**

* * *

Аван чагыы үнелиг-дир,
Арта база бербе, Мадон.
Аказа немей бодум
хуумдан
Ам бир хензиг сүме
кадайн:
Өгбелерин ээлеп чорааан
Өдек-кыштаан кагба,
Мадон.
Ачаа ашак эдилели
Андазының септе,
Мадон.
Аарышкылыг рынокта
Арат ажыл ажыктыг-дыр.
Ошкү, хоюн сүрүп алгаш,
Өгден тиккеш, чуртта,
Мадон.
Карангыда оорлар келгеш,
Каш малын үптей берзе,
Каран көрүүр салым барда,
Каргыш салып оргай-ла
сен.
Карманда акшаларын
«Кара хүнге» шыгжап ап
чор.
Кадай-хөгет база кончуг
Кагдырыптың, бодан,
Мадон.
Дүңдерилген шак бо шагда
Түреп чоруур кижилер
хөй, —
Өглуг-баштыг сен-даа
канчаар,
Өреге чок мен-не
канчаайн.

Николай ООРЖАК.

БАШКЫГА ТУРАСКААДЫГ

Эртемден педагог Х. С. Алдын-оолдуң 70 - харлаанынга тураскаадыглыг сактыышкын өзулалы

Ис чок черден ис үндүрери кандыг-даа таварылгада амыр эвес, берге дээрзи кымга-даа билдингир. Ындыг херекке белен-селен кижи бырашпас, эгелеп алза-даа, эчизинге четпейн баргылаар. Теннис оруктарның ол шылгалдазын үгле бодуңуң херээнге кедергей бердинген, салган соруун чедип алырынга чайгылыш чок быжыг турасоруктуг кижилер чедип шыдаарлар.

Хөй-хөй эртем-методиктиг ажылдарның автору, оон иштинде, шынап-ла, ис чок черден чогааттынып тургустунган, үнелел четпес «Үжүглели»-биле мун-мун кижинин тыва бижикке караан ажыктан, эн баштайгы эртемден педагог Хомушку Сайынотович чогум-на ындыг чорааан дээрзин оон 70 харлаанынга тураскаадыг өзулалдын киржикчилери бирден-бирээ чокка бадыткап, үне сөзүн сөглеп, катап-катап сактып чугаалап турдулар.

Ийет, **сактыышкыннар**. Арабыста ам чок кижи дугайында чылыг, чымчак сөстер. Сеткилдиниң ханызындан үнген ындыг сөстер чок-ла болза, буян-чолдуг эки кижиге чок-ла болза, алдар аттыг улуг кижиге хамаарыштыр сөглеттинер. А ол хүнде чыылган кижилерниң сактыышкыннарындан алырга, ол ийи шынарларның кайызы-даа Хомушку Сайынотовичиниң овур-бүдүжүнде сиңиккен дээрзин ыяк билип алдывыс.

Шынап-ла ындыг, Алдын-оол башкының алдын «үжүглелиниң» ачызында эртем-билигже оруун изеп орар студентилер-даа, башкызының методиктиг уран мергежили, чагыг сөзү оларга ам-даа үлегер-майык болуп чоруур бөгүнгү эртемден башкылар-даа, ол мерген кижи-биле кады ажылдап чорааан куш-ажылдың хоочуннары-даа үгле мактал эвес, а сеткилдин ханызындан үнелелин берип турдулар.

Ол дугайын кысказы-биле илередирге мындыг. Дыл шинчилекчизи эртемден Д. А. Монгуш:

— Ол бодунуң мөзү-бүдүжүнден чаартыкчы кижи. Ол дугайын оон мырынай чаа дидактиктиг принципке үндезилеттинген, чаш удаа катап-катап парлаттынып келген, «Үжүглели» херечилеп турар. Үгле ол база эвес, Хомушку Сайынотовичиниң ажылдап кылганы «Тыва дыл методиказы-даа, «Аяныг номчулгазы»-даа база ындыг.

Филология факультединиң 5-ки курузунуң студентизи Маргарита Шойдак:

— Билип кээриске-ле, «Алдын-оол. Үжүглел» деп каан номнуг мен. Ынчан бичии кижи: «Бо номнуң фамилиязының чаражыг, бо «Үжүглелдің» ачазы дыка чараш Алдын-оол деп аттыдыр эвеспе» деп бодап чоруур мен. Оон соонда башкыларым мени шак ол чараш «Үжүглелден» үндүр четкеш, эртем-билигниң еске оранынче кирп чедип каан. Ам сактып чоруурумга, ол «Үжүглелден» алдын херелдер саарлып үнүп тургулаан дег болгулаар.

«Өөренир, өөренир база катап өөренир» деп сөстер Алдын-оол башкыга аваа бир лозун эвес, а амыдыралдың сагыызыны болуп чорааан. Үгге дээрге өөренирин ол кажан-даа орай эвес деп санаар турган...

Бо дээрге эртем-билигге сундулуг кижиниң кылып чорааан болгаш кылып каан ажыл-хөрээнин дугайында сактыышкыннар-дыр. А бир эвес улуг педагог башкының кижизиг, биче сеткилдиг, төлептиг мөзү-бүдүжүнүң дугайында чугаалаар болза, бо талазы-биле ККБИ-ниң хоочун башкылары И. М. Бородич, П. М. Беркович, К. Х. Оргу олар чыылган чоннуң (а ында барык шуптузу Хомушку Сайынотовичиниң эш-өөрү, өөренікчилери болгай) сагыш-сеткилин хөлзеди сактыышкыннарны кылдылар.

Кижинин өзулуу, кижизии үгле албан-ажылынга көстүп илеревес, хамыктың мурнунда ол кижилерге хамаарылга, олар дээш сагыш човаашкынга, өг-бүлезинге, ажы-төлүнүн кижизидилгезинге база илерээр. Хомушку Сайынотович чогум-на ындыг кижи дээрзин оон кады ажылдап чорааны чоок кижилери, өг-бажыңынга үнүп-кирип чорааан эш-өөрү, оон өөреникчилери сеткил-чүрээден сактып сугаалап турдулар.

Ол-ла сактыышкыннардан башкының өөнүн ишти, оон бүгү назынында кады ажылдап, чурттап келген кадайы, боду ышкаш педагог эжи Галина Ивановна кайын чыдып каар. Амыдыралга ындыг болган: Хомушку Сайынотовичиниң өөреникчилери Галина Ивановнаның база өөреникчилери. Ол дугайын бир шагда пионерлер, школачылар чорааан, ам ат-сураглыг, эртем номнарлыг башкылар апаргылаан Х. М. Саая, А. К. Ойдан-оол, Т. Д. Мунзук олар онзалап демдеглеп, Галина Ивановна оларга үгле башкы эвес, а аваазыбиле дөмей, чаагай сеткилдиг сүмелекчизи, эргим, чоок кижилериниң бирээзи чорааанын, ынчаар артып-даа калганын айыткап турдулар.

Башкыларының өөреникчизи Хеймер-оол Саая шаандагы чанын сактып, баянхөгжүмге боду ойнап, Галина Ивановнага аян тудуп ырлап берди. Башкыларынга Чалаананың № 1 тыва школазындан эгелээш, Кызылдың институдун доскужеге, а оон соонда бүгү назыда ажыл, амыдыралга база башкыладып, «үш дакпыр башкыларым» деп санап чоруурун Александра Ойдан-оол база-ла онзалап демдеглеп, чылыг сөстерлиг сактыышкынын:

Чаагай топтуг овуруунар
Сагыжымда олчаан.
башкым.
Сактырымга школада
Самбырада үжүк чураан.
Чылыг, чымчак сөзүнерни
Сөглевишаан хевээр силер

— деп шулук сөзү-биле доосту.

Сактыышкыннар. Чырыдыкчы башкывыстың чырыткылыг тураскаадыы, Оон оожум, топтуг, бүдүжү, чымчак сеткилдиг, чаагай овуру. Кижи сеткилинге чайгаар-ла ындыг бодалдар кирер: эки кижилер дугайында улус чон хөйү-ле билзе, оларның чаагай овур-бүдүжүнден бодунга хөйү-ле шинээн, сиңирип аа чорза, сагыш-сеткилге аар, нарын-берге бо шагда кижи бүрүзүнүң сеткил-хөөнү улам байыыр, угаан-медерели улам делгемчиир.

«Өңдүр үүве ырактан көскү» дижир болгай. Өзулуг кижилер база ындыг. Улус аразында чорааанда олар ындыг-ла эскертинмес, онзаланып ылгалбастар, а кажан олар чокта бир-ле үүве четпес ышкаш апаар. Оон соонда кажан олар бистен ырай бергенде, ам харын оларның сеткилиниң чаагайы, угаанының мергени, овурунун онзагайы көстүп келгилээр.

Бир-бир бодап орарга, та эмин эрттир сеткилливис бичези ындыг улус бис, та боттарывыстын тоомча чогувус ындыг үүве, азы үгле күш-ажылдың кижилерин дээдижиткеш, интеллигенциже сагыш салбас турган тоталитарлыг системаның хайы үүве, Хомушку Сайынотович Алдын-оол ышкаш өзулуг чыдыкчы изекчилерни бодунуң үеинде тоомчага албайн чорааан-дыр бис деп билинместин аргазы чок.

Бодап көрүнер даан, Н. Ф. Катанов уранхай дылды (тыва дылды) шинчилээни дээш делегейге ат-сураглыг болган, а ол-ла дылды тыва дылдың үүккл